

VASAS GÉZA

Fejezetek egy világvándor életéből

Erdős Pál és a magyar revízió ügye 1934-ben

„A matematika elvontsága elsősorban abban áll, hogy a valóság egy meghatározott célból való vizsgálatánál elvonatkoztat az adott szempontból lényegtelen körülményektől, azért, hogy figyelmét a lényegesre tudja összpontosítani”

(Rényi Alfréd: *Ars mathematica*)

A tanulmány az 1996-ban elhunyt jeles matematikus, Erdős Pál életének két világháború közötti állomásait veszi sorra, különös tekintettel az alcímben foglaltakra. Világvándornak ő nevezte magát élete vége felé keletkezett rövid önéletrajzában, amiért szinte örökösen konferenciáról konferenciára, városról városra utazva gyarapította a matematikai problémák és megoldások számát.¹ Egyik kollégája szerint eddig háromféle könyv vagy tanulmány látott életéről és pályafutásáról napvilágot. Az első típusba azok tartoznak, amelyekben matematikusok méltatják emberségét, és kifejezik hálájukat a tőle kapott sok segítségért, a másodikba azok, amelyekben jó tollú újságírók esetleg szakemberekkel együttműködve a laikus közönség számára próbálnak egy színes, olykor mulatságos képet rajzolni róla, míg a harmadik csoportba tartozók Erdős „matematizálási stílusát elemzik”.² Az említett írás az első, míg Paul Hoffman magyarul

¹ ERDŐS Pál: Hogyan lettem matematikus és világvándor? *Természet Világa*, 1997/2. 78–79.

² SIMONOVITS Miklós: Erdős Pál a 21. században. *Magyar Tudomány*, 2013/11. 1363.

eddig két kiadást megért monográfiája már inkább a második típusba sorolható. Az utóbbi az életrajzi eseményeket a kiemelkedő matematikus személyiségrajzának az illusztrálására használja, ahogyan azok a matematikai problémák fölvetésének és a megoldáskeresésnek a flow-élményében föl-fölbukkannak. Nem csoda, ha a földézett történések gyakran könnyed és anekdotikus formát öltenek. Így aztán Hoffmannál a matematika marad a főszereplő, hiszen Erdős Pál élete attól is kivételes, hogy róla nem túlzás azt állítani: valósággal azonosult szeretett tárgyával. Mindazonáltal jó okkal következtethetünk arra, hogy egy a matematikai részletkérdésekig ható, másfelől klasszikus történeti biográfia az olvashatóság határait feszegetné, nem beszélve arról, hogy alig akad olyan szerző, aki megfelel a kétféle jártasság követelményének. Azzal, hogy két váratlanul fölbukkant, eddig ismeretlen Erdős-levél és az elsőre adott válasz közlésére, valamint eredetük és keletkezési körülményeik föltárására vállalkozom, egy negyedik, ez idáig csupán kiegészítő szerepet játszó politika- és társadalomtörténeti megközelítésnek nyílik tere.³ Az *ars mathematica* módszerétől eltérően éppen a részleteknek, a megjelölt téma valamennyi elágazásának a megragadására töreksem.

Erdős Pál még a „boldog békeidők” utolsó évében, 1913-ban született a dualizmus kori Magyarország Budapestjén, asszimilálódott zsidó polgári családban. Gyermekéveiben Európa, benne kiváltképpen Magyarország sorsa úgyszólván kifordult a sarkából. A négy éven át vívott kimerítő háború a Monarchia és benne a korábbi soknemzetiségű Magyarország megszűnését hozta magával, miközben két forradalom, megszállás, ellenforradalom polgárháborús kinövésekkel söpört végig az országon, elsősorban annak fővárosában. A zaklatott és vádaskodó légkörben nyíltan felszínre tört az addig csak szunnyadó antiszemitizmus

³ A száraz tények másféle céllal történő hajszolása közepette alapos melléfogásnak bizonyult az FBI 1950 és 1990 között Erdősről vezetett aktája, amelyet az a gyanú táplált, hogy a magyar matematikus titokban kémtevékenységet folytat. Forrás: [https://www.muckrock.com/foi/united-states-of-america-10/paul-erdos-fbi-file-6317/1221372-0-105-HQ-12444-Section 1.PDF](https://www.muckrock.com/foi/united-states-of-america-10/paul-erdos-fbi-file-6317/1221372-0-105-HQ-12444-Section%201.PDF) (Letöltve: 2021. 05. 12.)

is, aminek a tanújeleivel akár az utcán, akár az egyetemeken találkozni lehetett. Ismert eset Szilárd Leóé és bátyjáé, Béláé, akiket 1919 szeptemberében diáktársaik arra hivatkozva, hogy zsidók, jóllehet ekkor már református felekezettűek voltak, nem engedtek beiratkozni a műegyetemre, sőt még bántalmaztak is.⁴

Hasonló, gyermekként észlelt tapasztalatokról Erdős Pál is beszámolt. „1919 végén és 1920-ban sokszor lehetett látni, hogy zsidókat megvernek az utcán (főleg ha azzal gyanúsították őket, hogy kommunisták). Anyuka egyszer megkérdezte, nem kellene-e kikeresztelkednünk? Azt válaszoltam: »te tehetsz, amit akarsz, de én maradok annak, aminek születtem.« Zsidó voltom tulajdonképpen nem jelentett nekem semmit, de talán ösztön-szerűleg nem szerettem, ha külső hatalmak dirigálnak.”⁵ Ez a fajta reakció, még ha az emlékezés háromnegyed évszázadnyi távlata csalókévá is teszi, 1919–1920 eseményeinek közepete korántsem lehetett egyedi és kivételes. Nem kétséges, hogy már a Tanácsköztársaság alatt kezdődő újabb áttérési hullám dacára is a trianoni Magyarországon az asszimiláció folyamata lelassult. Erdősék nemcsak az említett jelenségek miatt kerültek nehéz helyzetbe, hanem matematikatanár édesanyját arra való hivatkozással, hogy a kommün alatt iskolaigazgatóvá nevezték ki, s tetejébe az 1919 júliusában elhangzó kommunistaellenes sztrájkfelhívásnak sem tett eleget, elbocsátották állásából, állami iskolában azt követően nem taníthatott. Ráadásul a családfő, a szintén matematikatanár Erdős Lajos (1879–1942) hatévnyi szibériai hadifogság után csak 1920-ban tért haza. Igaz, a fogolytáborban hadnagyi rangjának köszönhetően elkerülték a végletes megpróbáltatások, s az idejét arra használta, hogy autodidakta módon angolul és franciául tanuljon.

A politikai és társadalmi feszültségek oldódása, az 1920-as éveket átfogó országos konszolidáció az állampolgárok minden-

⁴ William LANOUILLE: *Szilárd Leó. Zseni árnyékban*. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1997. 48–49. Szilárd ez után az incidens után folyamodott vízumért, és a berlini Műszaki Főiskolán folytatta tanulmányait.

⁵ ERDŐS PÁL: I. m. 78. Hoffman monográfiájában ez az időszak összecsúszik a vézskorszakkal, amikor úgy fogalmaz: „Erdős és az édesanyja túléltek a fehérterrort.” PAUL HOFFMAN: *Az ember, aki csak a matematikát szerette*. Scolar Kiadó, Budapest, 2019. 77.

napi életén is érzékelhető volt. Erdős Lajosnak 1925 őszétől egy jónevű állami főntartású reálgimnáziumban, a Szent Istvánban sikerült állást kapnia, ahol az izraelita vallású diákok aránya némileg meghaladta az összlétszám harmadát. A tanári kar ennek megfelelően felekezeti vegyes összetételű volt és meglehetősen színes. A Regnum Marianumhoz tartozó pap, egy pápai érdemkereszt tulajdonosa ugyanúgy tagja volt a testületnek, mint a körzet rabbija vagy éppen a Magyar–Török Egyesület főtitkára. Komoly intellektusokban is bővelkedett a pedagógusközösség. Itt tanított a már akkoriban is jónevű festő és grafikus Gulyás Sándor, a később nemzetközi hírre emelkedő klasszika-filológus Kerényi Károly, a földrajztudós Koch Nándor, aki mellesleg fiatalabb korában a magyar labdarúgó válogatottban is játszott jobbösszekötőként, vagy éppen Ady egyik barátja s költészetéről az első hosszabb munkát megjelentető Nagy Sándor.⁶

A matematika–fizika szakos Erdős Lajos kiállta az összehasonlítást a kollégáival, mivel nemcsak a saját szűkebb szakterületén, hanem a filozófiában is alapos tájékozottsággal bírt. Az Alexander Bernát-émlékkönyvben még 1910-ben jelent meg egy tanulmánya, majd a *Huszedik Században* Ernst Mach filozófiáját ismertette, akinek azután fő művét részletes előszó kíséretében magyarra is fordította 1927-ben.⁷ Érdi Lajos néven rendszeresen publikált a polgári radikális szellemiségű *Századunk* című folyóiratban. Baráti köre is ennek mentén alakult. Szoros kapcsolatban állt Vágó Józseffel, a *Pester Lloyd* gazdasági szakírójával, akinek baráti, ismerősi körében rendszeresen megfordulhatott. A zsidó származású, értelmiségi hátterű, liberális és baloldali meggyőződésű polgárok szubkulturális szerveződése az úri középosztály hasonló összetartozásának a pandanja. A Vágóékkal való bizalmi viszonyt jól mutatja, őt bízták meg azzal, hogy lányukat, Mártát fölkészítse a gimnázium utolsó

⁶ A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesítője az 1925–26. iskolai évről. Kiadta az Iskola Igazgatósága, Budapest, 1926. 22–23. Az említett személyek az azt követő tanévekben is a tantestület tagjai voltak.

⁷ RADNAI Gyula: Machizmus és empiriokriticizmus. *Természet Világa*, 2016/6. 266.

osztályainak összevont vizsgáira és az érettségire.⁸ Vágó Márta nemcsak „ragyogó pedagógusnak” tartotta Erdős Lajost,⁹ hanem tudományos tájékozottságát is nagyra becsülte, ezért több levélben ajánlotta József Attilának, hogy a költőt akkoriban foglalkoztató filozófiai kérdésekben keresse meg volt tanárát, ami azután meg is történt.¹⁰ Erről a kapcsolatról Erdős Pál is megemlékezik: „Édesapámnak kedvenc tanítványa volt Vágó Márti, s egyszer nálunk vacsorázott József Attilával. De én éppen beteg voltam, s csak egy pár szót váltottunk.”¹¹

Erdős tizennégy éves koráig odahaza a szüleitől sajátította el az előírt ismereteket, az 1926/27-es tanévben már a Szent István Gimnázium V. B osztályába járt, amelynek az osztályfőnöke Kerényi Károly volt. A rajzot kivéve valamennyi tárgyból jeles osztályzatot szerzett. A következő tanévben a Szent István színjeles magántanulója, 1928/29-ben viszont a VII. B beiskolázott diákja, csak már nem Kerényi az osztályfőnöke, aki tudományos munkái miatt éppen ekkor hagyta el a középfokú oktatás világát. Erdős a gimnázium utolsó osztályát ugyanitt végezte, s tette le jeles eredménnyel az érettségit 1930-ban. Érdekes, hogy évtizedekkel későbbi visszaemlékezéseiben nem nagyon emlegeti a Szent Istvánt, pedig nyolcadik évfolyamon nemcsak a matema-

⁸ LENGYEL András: Vágyak, „törvények” és szerepek ütközőpontjában: Vágó Márta. *Imágó Budapest*, 2012/2. 89.

⁹ VÁGÓ Márta: *József Attila*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 41. A szerző friss és remek portrét rajzol fölkészítő tanárjáról, aki rendszeresen be-büdösítette a szobát a szivarjaival.

¹⁰ LENGYEL András: Az „esernyőjét elhagyó öreg tanár” és József Attila. *Forrás*, 2008/6. 106–108. Az érdekes adalékkal szolgáló tanulmány Erdős Lajos viszonyait illetően némi pontosításra szorul, amikor azt állítja, hogy „1919 után kisiklott egzisztenciaként, afféle belső emigrációba szorult »októbristaként« – kényszerűségből” házitanitószkodott. Amint erről már szó esett, teljes állást töltött be a kifejezetten jönevű Szent István Gimnáziumban. Vágó Márta a jelzett részletben arra is tesz utalást, hogy Erdős sokat dolgozott, gimnáziumi teendői mellett (az 1928–29-es tanévben a rendes óráin kívül még éneket is tanított) magántanítványaival időnként jócskán túlvállalta magát. Lehetséges, hogy ez idő tájt a családban ő volt egyetlen kereső, ezért kényszerült többletmunkára. Októbrizmusa pedig eszmei lehetett, semmint tényleges, hiszen a forradalmak alatt távol az országtól, hadifogságban telt az élete.

¹¹ SZERDAHELYI István: *Matematika és valóság*. Beszélgetés Erdős Pállal. *Népszabadság*, 1983. december 31. 16.

tikában elért eredményeiért kapott elismerést (első helyen végzett az abban az évben rendezett matematikaversenyen), de a gimnázium sakk-körének egyik felelősévé választották a társai.¹² Talán a szoros kötöttségektől való ódzkodása, valamint a matematikában már korán megmutatkozó tehetsége, amiért inkább a hasonló érdeklődésűek társaságát kereste, magyarázza a mellőzést. Ezekből az évekből később azt emelte ki, hogy az iskolától két háztömbre lévő Zsidó Gimnázium által vasárnaponként biztosított alkalmakon került kapcsolatba feladatmegoldó diákokkal.¹³

A Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészkarára történő főlvételt – hiszen az idő tájt ennek keretei között folyt a matematikusképzés – 1930-ban elsősorban kiváló eredményei, abban az esztendőben versenyen elért első helyezése tették lehetővé. Mindamellet az oktatáspolitikai klíma is kedvezőbben alakult ezekben az esztendőben. A numerus claususnak az 1928. évi XIV. törvénnyel történő módosítása, ami bár trükkös módon a népfajok kitéltelt foglalkozási kvótákkal fölcserélve a továbbiakban is korlátozta a zsidó vallású diákok bejutását a tudományegyetemekre, műegyetemre és jogakadémiákra, átmenetileg mégis azt eredményezte, hogy 1930-ban 9,6%-ra, 1931-ben 10,5%-ra, 1932-ben 12,3%-ra, és 1933-ban 12,5%-ra emelkedett az arányuk a felsőoktatásnak ebben a nevesített részében.¹⁴ 1928 őszén még a felvételüket kérő zsidó diákok közel 70%-a – köztük számos jeles eredménnyel érettségiző – nem jutott be az egyetemekre, ami főként a fővárosban talált élénk visszhangra. A Bethlen-korszak kultuszminisztere, Klebelsberg Kuno arra törekedett, hogy legalább a törvénymódosítás látszatának meg-

¹² *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesítője az 1926–27. iskolai évről*, 1927. 39.; *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesítője az 1927–28. iskolai évről*, 1928. 39. *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesítője az 1928–29. iskolai évről*, 1929. 52–53.; *A budapesti VII. kerületi magy. kir. állami Szent István reálgimnázium értesítője az 1929–30. iskolai évről*, 1930. 13–14., 69.

¹³ „Itt találkoztunk Gallai Tiborral, Hegedűs Tiborral, Zentai Bélával, továbbá Grünwald Gézával, Lázár Dezsővel, Sebők Györggyel, ez utóbbiak sajnos nem élték túl a második világháborút” – emlékezett ezekre az időkre Erdős Pál. ALPAR László: Beszélgetés Erdős Pállal. *Akadémiai Értesítő*, 1988/3. 214.

¹⁴ KOVÁCS M. Mária: *Törvénytől sújtva. A numerus clausus Magyarországon, 1920–1945*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. 200–202.

tartása érdekében a jeleseket fölvegyék, s ha ezt teljes mértékben nem is tudta elérni, az elkövetkező esztendőben sor került a főntebb jelzett növekedésre.¹⁵

Hogy a magyar matematika emelkedő korszakát élte, abban meghatározó szerepet játszott Fejér Lipót, aki iskolatertő egyéniségnek bizonyult, mivel a keze alatt kiváló matematikusok nemzedékei nevelkedtek. Erdős már a gimnáziumi évei alatt kapcsolatba kerülhetett vele, mivel a Pázmány Péter Tudományegyetem tanárának a közbenjárása is bizonyára szerepet játszott abban, hogy 1929 végén állami ösztöndíjat kapott, ahogy a fölvetelét is nyilván támogatta.¹⁶ Mindvégig tanítványi hálával ragaszkodott hozzá, későbbi szüntelen utazásai közepette sem mulasztotta el egy-egy lappal köszönteni a távolból mestert. Fejér Lipótról talán a legszebb és legtitokzatosabb jellemzést az író Ottlik Géza adta, aki Erdőssel azonos évfolyamon kezdte és fejezte be a matematika szakot: „Én olyat is megértettem nemegyszer az előadásából – vagy a testi jelenlétéből? –, amit nem mondott, nem mondhatott. De ez már szakmabeli magyarázatot kívánna. Kívülállónak nem lehet elmondani, hogy milyen volt Fejér Lipót. Óriás volt. Földöntúli vigasztalás a pusztá lényé. Aki nem ismerte, az valamit nem tud a világról, és sohasem fogja megtudni.”¹⁷ A korban egyívású tanítványok csoportjából kialakult egy kör, amely részben már a gimnáziumból ismerte egymást. Gyakran találkoztak a városligeti Anonymus-szobornál, ahonnan vasárnaponként kirándulásokat tettek. Innen a nevük: Anonymus-csoport. Olykor velük tartott a tanáruk, Fejér Lipót is. A csoportkohézió létrejöttében jeleskedő Erdős mellett Turán Pál, Gallai Tibor, Grünwald Géza, Klein Eszter, Vázsonyi Endre tartoztak ide. A műegyetemről, ahová az őket érdeklő előadásokra időnként átjártak, hozzájuk csapódott szintén a gimnáziumi évek

¹⁵ LADÁNYI Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig. *Múlt és Jövő*, 2005/1. 58.

¹⁶ Erdős Lajos köszönő levelei Fejér Lipótnak. 1929. november 15., 1930. január 4. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltár 402. Fejér Lipót iratai e) Levelezés 4. doboz.

¹⁷ OTTLIK Géza: Félbeszakadt beszélgetés. *Ponticulus Hungaricus*, 2007/7. Forrás: http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/otlik_felbeszakadt.html (Letöltve: 2021. 05. 14.)

alatt megismert vegyészhallgató Szekeres György. Elsősorban a matematikáról s persze óhatatlanul a világ dolgairól, benne elkerülhetetlenül a politikáról is beszélgettek. A matematizálásnak ezt a különleges önképzőköri, peripatetikus formáját még a tárgy oktatásának egy másik jelentős alakja, Beke Manó honosította meg, de előhívta a társaság többségét zsidósága miatt érintő társadalmi kirekesztettség, megkülönböztetés is.¹⁸

Erdős kiválóan haladt egyetemi tanulmányaiban, már első éves korában előállt a Csebisev-tétel addig nem ismert egyszerű bizonyításával. Az ígéretes előmenetel dacára – és úgy is, hogy a húszas évek derekára a konszolidáció nyomán lecsillapodott a háborút követően föllobbanó antiszemitizmus, nemkülönben nőtt a keresztények és zsidók közötti vegyes házasságok száma¹⁹ – akként emlékezett ezekre az időkre, hogy a politikai eseményeket figyelve 1925-től fogva szülei számára és előtte is világos volt, el kell mennie Magyarországról. S mivel németül jól beszélt, ekkoriban még Németországba készült.²⁰ 1920 és 1933 között már a magyarországi numerus clausus „száműzöttjei” közül is sokan folytatták főként berlini felsőoktatási intézményekben tanulmányaikat, többen komoly anyagi nehézségekkel küszködve, azonban a nemzetiszocialisták hatalomra jutásának jószerivel a másnapján életbe lépő ottani numerus clausus folytán számuk megcsappant.²¹ A kendőzetlen állami antiszemitizmus pedig a különböző tudományos státusban lévőket is mielőbbi távozásra készítette.

A magyarországi mindennapokban sokféle jelenség kavargott. Az 1920-as évek első felében a zsidók elleni fizikai és szóbeli támadások mellett a köztiszteletnek is akadtak példái, mint Goldziher Ignác esetében, akit 1921-ben az Akadémia előcsarnokából temettek, 1924-ben pedig Székesfehérvár városának

¹⁸ Paul HOFFMAN: I. m. 78.; FILEP László: A 20. századi matematikus-emigráció. *Magyar Tudomány*, 2003/7. 862–863.; T. Sós Vera: Erdős Pál 1913–1996. *Magyar Tudomány*, 1997/4. 479.

¹⁹ RÁNKI Vera: *Magyarok – zsidók – nacionalizmus. A befogadás és a kirekesztés politikája*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 105.

²⁰ ALPÁR László: I. m. 215.; SZERDAHELYI István: I. m. 16.

²¹ Michael L. MILLER: „A numerus clausus száműzöttjei” a berlini felsőoktatási intézetekben 1920 és 1933 között. *Múlt és Jövő*, 2006/4. 88–89.

vezetése ünnepség keretében tudományos teljesítményét és magyarságát méltató emléktáblát helyezett el a szülőházán. Fejér Lipót 1930-ban a magyar állam egyik legmagasabb tudományos és művészeti elismerésében, a Corvin-koszorú kitüntetésben részesült, miként a történész Angyal Dávid is. Ugyanakkor az egész Horthy-korszakban már egyetlen izraelita vallású egyetemi tanári kinevezésére sem került sor, a zsidó származású kinevezettek aránya pedig a 4%-ot sem érte el.²² A fiatal zsidó vallású és származású értelmiség helyzetét másképpen is nehezítették. Egy, a diplomák honosítására vonatkozó 1928-as vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet előírta, hogy azoknak, akik a numerus clausus „megkerülése” céljából külföldi egyetemre jártak, négy félévet hazai felsőoktatási intézményben kell hallgatniuk.²³ Ilyen adminisztratív akadályokkal kívánták őket távol tartani az itthoni értelmiségi állásoktól,²⁴ kiszorítani a történelmi középosztály „érvényesülési piacairól”.²⁵

A numerus clausus „faji” jellegének szigorú alkalmazása, tehát az 1928-as módosítás hatályon kívül helyezése végett jobboldali radikális ifjúsági szervezetek léptek akcióba. 1932 októberében, Gömbös Gyula miniszterelnök hivatalba lépésének kezdetén, előbb a szegedi, majd a budapesti tudományegyetemen kezdődtek rendzavarások, amelyek novemberben a debreceni egyetemen még hevesebb formát öltöttek. Az erőszakos akciók egy évvel később megismétlődtek ugyanezekben az intézményekben. Az események ezúttal a budapesti bölcsészkaron fajultak el, ahol a zsidó hallgatók közül többeket inzultáltak, s a karhatalomnak

²² KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Diszkrimináció, emancipáció – asszimiláció, diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. 167.

²³ OROSZ Zsuzsanna: A padovai és bolognai egyetem magyarországi hallgatói a két világháború között. In: HORVÁTH Ákos (szerk.): *Tanulmányok az újkori külföldi magyar egyetemjárás történetéhez*. ELTE, Budapest, 1997. 231.

²⁴ KELEMEN Ágnes Katalin: Peregrináció, emigráció, száműzetés. A két világháború közötti magyar diákvándorlás és a numerus clausus összefüggései. *Múltunk*, 2018/4. 23.

²⁵ KARÁDY Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2000. 383.

kellett rendet teremtenie.²⁶ Nem tudni, hogy Erdős ekkoriban végzős egyetemistaként vajon közvetlenül is elszenvedője volt-e a történéseknek, az viszont bizonyos: értesült minderről. Hiába a rendbontást elítélő nyilatkozatok egyes professzorok és parlamenti képviselők részéről, a hazai jobboldali radikalizmus erősödő moraja s az 1933-tól Németországból érkező dühörgő visszhang inkább bátorította a kormányt, azon belül a kultusztárca vezetőjét, Hóman Bálintot abban, hogy a felsőoktatási felvételik során ismét megszorításokat szorgalmazzon. A hazai helyzet elmentmondásosságát jól mutatja, hogy a politikailag inkább mérsékeltnek mondható Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter az 1934. január 16-i minisztertanácson kijelentette, ezentúl „be fogják tartani a zsidó arányszámot”, holott a numerus claususnak éppen ezt a kitételét törölték 1928-ban.²⁷

A jogkorlátozással kapcsolatos tények a kétarcú társadalmi és politikai valóság ismerete, a diszkrimináció tapasztalata nyomán jobban érthető Erdős már említett, rövid önéletrajzának első olvasásra sommásnak ható kitétele: „Sajnos Magyarország félig fasiszta és antiszemita volt, és tudtam, ha lehet, Nyugat-Európába kell mennem.”²⁸ A szükséges nyelvtudás megszerzése – a német mellett édesapja révén társalgási szinten az angolt is elsajátította –, a szakmai pályafutásra vonatkozó tervek, valamint az egzisztenciális kilátások tudatos mérlegelése mindig is hozzátartozott a polgári életformához.²⁹ Tegyük hozzá, hogy kiváló tudósok, igéretes fiatal kutatók elvándorlása az országból pusztán a társadalmi és pénzügyi föltételek szűkössége, az állástalanság miatt is folyamatos volt.

Ezek után nem csoda, ha állami ösztöndíjban Erdős csak kevéssé reménykedhetett, jóllehet az 1920-as évek egyik jelentős

²⁶ Többek között azt is követelték, hogy „a zsidó hallgatók sem tandíj-, sem bármiféle más kedvezményben vagy segélyben ne részesüljenek, a doktorrá avatáson tógát ne viselhessenek, és a tantermekben az utolsó padokban üljenek”. LADÁNYI Andor: I. m. 59–61.

²⁷ KOVÁCS M. Mária: I. m. 214.

²⁸ ERDŐS Pál: I. m. 78.

²⁹ Nyolcvan évvel korábban a polgárosodó nemesi családokban jelentkeztek hasonló dilemmák, amikor a politikai szorongattatásból a kiutat a külföldi tanulmányok és az ottani élet jelentették.

eredményének bizonyult az ebbéli lehetőségek fokozatos bővülése. Viszont a nagy válság miatt 1931-től kezdődő költségvetési szigorítások az ösztöndíjak számának csökkenéséhez vezettek.³⁰ Az ösztöndíjasok felekezeti megoszlása, akár ha évtizedes távlatban vizsgálódunk, hűen tükrözte a korszak társadalompolitikáját. Az 1934/35-ös tanévben a 122 külföldön magyar ösztöndíjjal posztgraduális tanulmányokat folytató 35 éven aluli diplomás fiatal értelmiségi között mindössze egyetlen izraelita vallású akadt. A 66 belföldi ösztöndíjas között három. A matematikusok is meglehetősen alulreprezentáltak, hiszen egyvalaki, a debreceni egyetemen oktató Rédei László kapott csupán lehetőséget, aki Göttingenben folytathatott számelméleti és algebrai tanulmányokat.³¹ Ráadásul úgy tűnik, előnyben részesítették azokat, akik az egyetem elvégzése után néhány évet valamilyen állásban már eltöltöttek.³²

Erdőst tehát hiába is keresnénk a nyilvántartott ösztöndíjasok névsorában. Hogy került akkor 1934 szeptember végén mégis Angliába? Ennek a sorsfordulatnak a hátterében ismét csak Fejér Lipót állt, aki körül még külhoni tanulmányai idejéből, majd matematikaprofesszori működése alatt széles kapcsolati háló alakult ki. Az ő tanácsára írt Erdős a számelmélet

³⁰ SCHNEIDER Márta: Magyar ösztöndíjasok külföldön. In: BÉKÉSI Imre–JANKOVICS József–KÓSA László–NYERGES Judit (szerk.): *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. / Peregrination Old and New. Hungarians Abroad and Foreigners in Hungary.* Nemzetközi Filológiai Társaság–Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993. 881–885.

³¹ Az egyetlen zsidó vallású ösztöndíjas a történész Mérei Gyula, aki 1934 novemberétől 1935 májusáig Bécsben az udvari kamarai és belügyi levéltárban kutathatott. Az 1900-ban született Rédei az ösztöndíjas tanulmányait az algebrai számelmélet jelles tudósa, Helmut Hasse mellett folytatta. *A külföldi Magyar Intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1934–1935. tanévben.* Összeállította az Országos Ösztöndíjtanács, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936. 5., 22., 81–83.

³² Mindamellettt figyelemre méltó, hogy az úgynevezett második zsidótörvény évében, 1939-ben egy később szintén nemzetközi hírre jutó, gráfelmélettel foglalkozó matematikus, Erdősnek a szorosabb ismerősi köréhez tartozó Vázsonyi Endre neve is előfordul a franciaországi magyar ösztöndíjasokról készült dokumentumokban, megemlítve róla, hogy izraelita felekezetű. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), Külügyminisztérium, Párizsi Magyar Intézet iratai K 757 34. cs. 7. tétel 968–977.

ismert alakjának, a Manchesteri Egyetem matematika tanszékét vezető Louis Mordellnek, kérve őt, hogy segítse hozzá angol tudományos ösztöndíjhoz. Alátámasztásul két éppen elkészült tanulmányának kéziratát is elküldte. Így juthatott ki Angliába, és töltött négy évet Manchesterben, ahogy ez minden életrajzi interjúban szerepel.³³ Csakhogy a mellékelt levelek arról árulkodnak, hogy 1934 őszén és telének kezdetén Erdős bizonyíthatóan nem a manchesteri egyetem, hanem a délnyugat-angliai Exeter városában található University College posztgraduális hallgatója volt. A dátálatlan, de kétségtől még 1934 novemberében a londoni magyar követséghez intézett Erdős-levél (*1. levél*) arra is utal, hogy rajta kívül még egy magyar diák tanult Exeterben. Az 1934/35-ös tanévben a magyar állam öt angliai ösztöndíjasa közül négyen csupán a második szemeszterre kaptak lehetőséget. Az egyetlen két féléves Bacsich Pál volt, az Erdősnél nyolc évvel idősebb orvos tanársegéd a szegedi egyetem szövet- és fejlődéstani intézetéből, azonban az ő ösztöndíjas helye London volt, és nem Exeter.³⁴ Logikusan az a lehetőség marad, hogy az Erdős melletti másik diák sem az Országos Ösztöndíjtanács döntése jövöltából jutott ki Angliába. Ezt halványan bár alátámaszthatja, hogy a levél két ízben is diákokat, nem pedig ösztöndíjasokat említ. A Délnyugat-Angliában alapított Exeter College ez idő tájt jogilag még a University of London autonóm részeként állt fenn, miáltal mód nyílt arra is, hogy az előbbin megszerezhessék a fővárosi intézmény „külső diplomáját”. Ennél fontosabb összefüggés, hogy a University College, amint a hasonló intézmények, saját maga intézte az ügyeit, beleértve a pénzügyeket. Anyagi önállóságát pedig egy mecénás biztosította, szemben az egyetem egészével, mert az a mindenkori államtól függött.³⁵ Exeterben bevett gyakorlat lehetett külföldi hallgatók fogadása, akik maguk állták ottlétük költségeit. A tanulmányaikat folytató hazai és külföldi diákok elhelyezését a város különböző pontjain öt

³³ ALPÁR László: I. m. 215.

³⁴ *A külföldi Magyar Intézetek és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1934–1935. tanévben.* I. m. 38–41., 81–83.

³⁵ MIKONYA György: *Az európai egyetem története (1700–1945).* ELTE TÓK, Budapest, 2017. 194–195., 367., 373.

épület biztosította.³⁶ Jó okkal föltételezhető tehát, hogy Erdős nyelvgyakorlás céljából önköltséges alapon töltött egy, esetleg két félévet Exeterben.

A tények szilárdságát illetően egyszerűbbnek tűnik a levélváltásra okot szolgáltatató eset. Ám ha közelebb lépünk, a két állam, a magyar és a csehszlovák közötti viszonyok szövevényével és az 1934-es év őszére eső viharos külpolitikai történésekkel találjuk szembe magunkat. A magyar kormányzat már az 1920-as években a kisantant leggyöngébb láncszemének tekintette Csehszlovákiát, ahogy fordított szemszögből Prága számára Budapest látszott a legveszélyesebb ellenfélnek.³⁷ A szembenállás leginkább a Népszövetség fórumain fölhorgadó vitákban és a kölcsönös ellenpropagandában nyilvánult meg. A Beneš-féle külpolitika nagyon ügyesen használta propagandacéljaira olyan, az angol nyelvterületen megbecsült írók munkáinak a népszerűségét, mint például Karel Čapek.³⁸ Az ezeréves magyar elnyomás hamis tézisének nemcsak odahaza sulykolták, hanem külföldön is úton-útfélen hangoztatták. Az 1927-es Rothermere-akciót közel háromszáz, Csehszlovákia-szerzte szervezett tiltakozó gyűléssel, majd aláírásgyűjtéssel igyekeztek ellensúlyozni.³⁹ Az 1930-as évek első felében a propagandacsörték száma és intenzitása egyaránt nőtt. Az 1933 júliusában kötött négyhatalmi egyezmény a békeszerződések revíziójával kapcsolatban ugyan nem tartal-

³⁶ VIRTNER Ferenc: Magyar diák messze idegenben. Képek az angol diákéletről. *Nemzeti Újság*, 1930. március 23. 36. A szerző egy barátjának négy évvel korábbi exeteri tapasztalatairól szóló beszámolóját idézi, aki családja akaratából és anyagi támogatásával került a városka University College-ába. Hitelességét alátámasztja a walesi herceg, a későbbi VIII. Edward exeteri látogatásának említése, amire valóban 1926-ban került sor a Washington Singer épület alapkövetelének alkalmával. A walesi herceg nem sokkal ezután az University College elnöke is lett egy időre.

³⁷ TARJÁN Gábor: Az 5. csehszlovák hadoszlop nyomában. *Nemzetbiztonsági Szemle*, 2017/2. 20.

³⁸ JOHANA KUDRNOVA: Karel Čapek and Czechoslovak Exile Propaganda. *The London Moment blog*. Forrás: <https://exilegov.hypotheses.org/1734> (Letöltés: 2021. 07. 29.)

³⁹ MIROSLAV MICHELA: *Trianon labirintusában. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete–Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Békéscsaba–Budapest, 2016. 43–52.

mazott többet, mint a népszövetségi alapokmány, magyar részről mégis reményeket keltett. Aláírása előtt a kisantantországok számos sajtóorgánumban indultak harcias támadások minden revíziós igény ellen a kisebbségi szerződések fölfüggesztésével fenyegetőzve, azt követően viszont a magyar propagandagépezet lépett működésbe. Különösen aktívnak bizonyult és részeredményeket könyvelhetett el Nagy-Britanniában, ahol előbb felsőházi tagokat, majd a képviselők közül többeket, még ha főként backbenchereket is, azaz a hátsó parlamenti padosorokban ülő, csekélyebb befolyású politikusokat sikerült megnyernie a magyar országhatárok etnikai elv szerinti kiigazításának. A jól összehangolt kampányt 1933. november végén Bethlen István korábbi, még 1931-ben leköszönt miniszterelnök négy előadásból álló angliai körútja koronázta meg, amely többek között a trianoni békeszerződés észszerűtlenségeit, az erdélyi kérdés magyar szempontból elfogadható megoldásait tárta a brit nyilvánosság elé.⁴⁰ Érthető, ha ezek után a kisantant és azon belül a csehszlovák külügy és londoni követségük minden lehetőséget megragadott, hogy az angol közvéleményben semlegesítse a magyar akció kedvező hatását.

Kapóra jött számukra az 1934. október elején Marseille-ben végrehajtott királygyilkosság. Prága és természetesen Belgrád jóvoltából gyorsan fölröppent a hír, hogy a magyar kormány a merényletben érintett horvát usztasák jankapusztai kiképzése révén részes a tragédiában. A csehszlovák propaganda ennél is továbbment, mivel egyedül Budapestre igyekezett hárítani a kizárólagos felelősséget. A csúsztatásokon túl nem riadtak vissza a hamis hírek gyártásától sem, s a Népszövetségben, ahol az ügyet aztán részletesen megtárgyalták, Beneš minden diplomáciai rutinját bevetette, hogy Magyarországot a vádlottak padjára ültesse.⁴¹

⁴⁰ LUKÁCS Zs. Tibor: A revízió reménye. Az 1933-as négyhatalmi paktum és Magyarország. *RubicOnline*. Forrás: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_revizio_remenye_az_1933_as_negyhatalmi_paktum_es_magyarorszag (Letöltve: 2021. 05. 14.); MILAN OLEJNIK: Hungarian irredenta in the context of political situation in Central Europe (years 1929–1938). *Individual and Society*, 2014/4. 3–5.

⁴¹ TARJÁN Gábor: I. m. 29.

Az eseményeknek ebbe a hálójába illeszkedik egy ponton a vizsgált levélváltás, amelyre az Erdős által Mr. Vuhikaként emlegetett csehszlovák diplomatának az exeteri hallgatók előtt a közép-európai problémáról tartott, Magyarországgal szemben vélhetően igencsak kritikus és kellőképpen egyoldalú előadása adott alkalmat. A szóban forgó, félreértett nevű diplomata mögött nagy valószínűséggel Václav Hyka követségi sajtótikár rejtőzhet. A negyvenes évei derekán járó, jelentős külügyi tapasztalattal bíró férfiú 1927 júniusától 1934 végéig szolgálta ebben a minőségben hazáját.⁴² Exeteri előadása talán afféle „búcsúföllépés” is lehetett a szigetország társadalmi nyilvánossága előtt. S amivel kapcsolatban szintén csak részben bizonyítható föltételezésekbe bocsátkozhatunk: nem a magyar állam ösztöndíjasaként vajon mi indíthatta Erdöst arra, hogy Hyka előadását követően a londoni magyar követséghez forduljon. Saját szavaiból az derül ki, hogy hazafias kötelelességteljesítésként fogja föl a cselekedetét. Ezt némileg árnyalja már idézett önéletrajzi összefoglalójának az a mondata, amelyben arról szól, hogy tízéves korában még magyar nacionalista volt, de édesapja hatására, aki sokat vitakozott vele, tizenkét évesen internacionalista lett.⁴³ Akár kétségesnek is tűnhet ennyire fiatal korban az efféle tudatosság, de Erdős koraérettsége és a körülötte játszódó politikai események iránti folyamatos érdeklődése hihetővé teszik a mondottakat.⁴⁴

⁴² Az azonosításért Simon Attilának fejezem ki hálás köszönetemet, ugyanis ő lelt rá a talány megoldására. Václav Hyka születési idejét a róla szóló rövid életrajz bizonyára tévesen jelöli meg 1899-ben, mivel a folytatólagos adatokból az következik, hogy ez föltehetően 1889 lehetett, hiszen különben hogyan teljesítette volna kötelező katonai szolgálatát 1912-től a Monarchia közös hadseregében. Hyka a nagy háború kezdetén, 1914 augusztusában átszökött a szerb oldalra, s azt követően részt vett a cseh emigráció politikai tevékenységében. 1920-ban lépett az új állam, Csehszlovákia diplomáciájának szolgálatába. A nagy háború alatti tevékenysége egyértelműen arra utal, hogy a cseh politikai osztálynak ahhoz a fiatalabb nemzedékéhez tartozott, amely korán a csehszlovakizmus eszméjének hívéül szegődött. Jindřich DEJMEK: *Diplomacie Československa, Díl II. Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*. Praha, 2013. 96–97. Forrás: https://www.mzv.cz/jnp/cz/o_ministerstvu/organizacni_struktura/utvary_mzv/specializovany_archiv_mzv/kdo_byl_kdo/hyka_vaclav.html (Letöltve: 2021. 08. 07.)

⁴³ ERDŐS Pál: I. m. 78.

⁴⁴ ALPÁR László: I. m. 217.

A hazafias kötelesség teljesítése pedig nem föltétlenül nacionalizmus, még ha jócskán el is mosódnak a köztük húzódnó határok. Nem beszélve arról, hogy egy ember egész élete sohasem a maradéktalan, egy levegővételnyi következetesség jegyében zajlik. S akkor még nem említettük, hogy a revízió igazságába vetett meggyőződés a magyar társadalom valamennyi szegmensét áthatotta. A baloldaliak éppúgy, mint a szélsőjobboldal hívei osztoztak benne. A revíziós gondolat közhelyei, ikonográfiája beépültek a mindennapokba, a fiatal nemzedékeknél pedig az oktatás, amelynek tengelyét az integer Magyarország visszaállítása képezte, tovább sulykolta az ezzel kapcsolatos fogalmakat.⁴⁵ Ettől a mindennapokat érintő befolyástól valószínűleg a fiatal Erdős sem tudta teljesen függetleníteni magát. Az európai határok kérdése, a revízió ügye az 1930-as évek elejétől mind gyakrabban került elő a nemzetközi nyilvánosságban, s ha Erdős idehaza érezkelhette az ezzel kapcsolatos magyar megnyilvánulások egyoldalúságait, idegenben viszont azt kellett tapasztalnia, hogy nincs ez másként ott sem. Sőt nemegyszer találkozhatott Magyarországot érintő propagandisztikus ferdítésekkel, különösen 1934 őszének a nemzetközi életet izgalomban tartó eseményei közepette.

A hazafias magatartást mindazonáltal a magyar állam el is várta, sőt egyes esetekben erre kötelezte polgárait. Így az ösztöndíjasok a már elnyert ösztöndíjat csak akkor vehették föl, ha az Országos Ösztöndíjtanácsnál aláírtak egy kötelezvényt, amelyben vállalták, hogy alávetik magukat az ösztöndíjasokkal szemben fennálló szabályoknak.⁴⁶ Az egyik ilyen követelmény szerint az ösztöndíjasnak Magyarország viszonyait tökéletesen kell ismernie azért, hogy az „érdeklődő külföldieknek [...] helyes útbaigazítást tudjon adni”.⁴⁷ Erdősnek, mivel nem állami ösztöndíjasként hagyta el Magyarországot, nem kellett efféle kötelezettséget vállalnia, ugyanakkor valószínű, hogy tudomása volt róla. Ez közvetve csak erősíthette benne az eredendően meglévő hazafias kötelességtudatot.

⁴⁵ ZEIDLER Miklós: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 5–6., 70.

⁴⁶ *Hivatalos Közlöny*, 1934/3. 17.

⁴⁷ MNL OL Külügyminisztérium, K 757 36. cs. 7/7. tétel 383.

De kifejezetten gyakorlatias szempontok is fölmerülhettek. Az útlevelekérelemmel kapcsolatos eljárás során meg kellett jelölni, hogy a kérelmező milyen célból – ebben az esetben tanulmányút – igényli az okmányt, amelyet mindössze egy évre állított ki az illetékes hatóság, Budapesten a rendőr-főkapitányság. A meghosszabbításra az erre vonatkozó belügyminiszteri rendelet fölhatalmazta azon ország követségét is, ahol az útlevelel jogosultja tartózkodott.⁴⁸ Ennélfogva Erdősnek kifejezetten érdeke is fűződhetett ahhoz, hogy a londoni magyar követséggel kapcsolatba kerülve annak jóindulatát bírja.⁴⁹ A követség köszönőlevele (2. levél) pedig a későbbiekben akár a hazai hatóságoknál megfelelő referenciaként szolgálhatott.

Vélhetően az sem lehetett mellékes motívum, hogy első hosszabb idegenbeli tartózkodásának a kezdetén olyan élethelyzetben találta magát, amelyben egy szomszédos, nem éppen baráti állam diplomatája a hazáját bírálta, sőt támadta. Az elemi igazságérzet nemcsak védekezést, de valamilyen cselekvő ellenlépést is kivált ilyenkor. A nagyobb közösséggel való azonosulás, szolidaritás is magától értetődő válasz efféle helyzetekre, különösen, ha mindezt egy másik honfitársával közösen élik meg. S ha erre mintegy ráadásként még jóindulatú ösztönzést is kapnak az egyik exeteri professzortól, az csak érthetőbbé teszi a reakciót, vagyis a követséghez fordulást. A szóban forgó tanár Wilfred Stanley Lewis (1893–1947) geográfus, a földrajzi regionalizmus művelője jól ismerte Csehszlovákia és Magyarország viszonyait, amit személyes tapasztalatai, a térségben tett utazásai mélyítették el.⁵⁰ Amint erre Erdős első levele is utal, közeli ismeret-

⁴⁸ BENCsik Péter: *A magyar úti okmányok története 1867–1945*. Typico Design Kft., Budapest, 2003. 54–55.

⁴⁹ „Amennyiben az útlevelelkiállító hatóság az útlevellap elbírálása alkalmával szükségesnek találja nevezett külföldi tartózkodását illetőleg közelebbi adatok beszerzését, úgy ez iránt soron kívül megkeresést intéz illetékes külképviseleti hatóságunkhoz.” 172.100/1935. BM számú körrendelet. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1935. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1935. 51.

⁵⁰ A földrajzi regionalizmusról: Paul A. COMPTON: A földrajz és a földrajzi gondolkodás fejlődése Nagy-Britanniában. *Földrajzi Közlemények*, 1986/1–2. 139–141. Lewis életéről mindössze egy rövid nekrológra bukkantam: Herbert John FLEURE: Obituary. Professor Wilfred Stanley Lewis 1893–1947. *Geography*, 1948/3. 37.

ségbe, mi több barátságba került Teleki Pállal. Könnyen lehet, hogy ez a szakmai kapcsolat még 1927-ből származott, amikor Lewis Magyarországra látogatott abból a célból, hogy a magyar Alföldről írjon könyvet, s ehhez egyik itteni kollégájától, talán éppen Telekitől kért adatokat, megfelelő forrásokat. Az ebben rejlő propagandisztikus lehetőségre akkor a hazai sajtó is fölfigyelt.⁵¹ A levélváltásból viszont arra következtethetünk, hogy a kínálgató alkalmat a kulturális diplomácia az idő tájt nem aknázta ki. Így a Lewis, valamint a londoni magyar követség közötti kapcsolatfölvétel éppenséggel az Erdős-féle amatőr diplomáciának köszönhetően jöhetett létre, s jutott el a professzor az 1933. április 16. óta Széchenyi László gróf vezette magyar külképviselőre. Egyébként Széchenyi elődjének, Rubido-Zichy Iván grófnak éppen azt vetették a szemére a kritikusai, hogy túlságosan tartózkodóan kezeli a revízió ügyét, amiért többször összeakasztotta a bajuszt a Magyar Revíziós Liga embereivel, megakadályozva azok elhamarkodott, kalandor akcióit.⁵² E tekintetben a washingtoni állomáshelyét kényszerűen Londonra fölcserélő utód idején sem történt változás, hiszen 1934 végén Széchenyi a lemondását is kilátásba helyezve érte el, hogy a Külügyminisztérium hazarendelje Hordósy Ivánt, a Revíziós Liga londoni titkárát, aki a követség megkerülésével folytatott propagandaakcióival hozta időnként kellemetlen helyzetbe a magyar diplomátákat.⁵³ A diplomáciai írott és íratlan szabályaihoz ragaszkodó óvatosság tetten érhető abból a levélrészletből, amely a közép-európai kérdésről magyarbarát szempontból való előadás tartására ajánlkozó Lewis Erdős által szóba hozott esetleges fölkérésére vonatkozott. A diplomáciai előírásoknak és az angol társadalom magatartási szabályainak egyaránt eleget téve jártak el, amikor Erdősre bízták, hogy fölkérje az angol professzort az előadásra (2. levél). A realitásér-

⁵¹ Egy angol egyetemi tanár könyvet ír a nagy magyar Alföldről. *Pesti Napló*, 1927. február 9. 7. A szerzőnek ilyen témájú könyvét nem, egy hasonló tárgyú tanulmányát viszont megtaláltam. W. Stanley LEWIS: Some aspects of Tanya settlement in Hungary. *Scottish Geographical Magazine*, 1938/6. 358–366.

⁵² PRITZ Pál: A külügyi szolgálat története a harmincas évek első felében. *Történelmi Szemle*, 1989/2. 167–168.

⁵³ ZEIDLER Miklós: A Magyar Revíziós Liga. Trianontól Rothermere-ig. *Századok*, 1997/2. 321–322., 344.

zékre valló, visszafogott eljárás ugyanakkor mintha híján lett volna a kezdeményezőkézségnek, mivel úgy tűnik, mérsékelt jelentőséget tulajdonítottak az exeteri College-ban történeteknek. Némi dekoncentráltóság mutatkozik abban is, hogy nem vették a fáradságot, hogy a Vuhika néven említett diplomatáról kiderítsék, ki is lehet valójában.

Lewis tervbe vett ellenelőadása a követség által az Erdősnek eljuttatott kiadványra, Bethlen szigetországi szereplésének angolra lefordított érvanyagára támaszkodhatott, Erdős pedig előzékenyen ajánlkozott további propagandakiadványok „elhelyezésére” (3. levél). Annak azonban, hogy végül megvalósult-e az előadás, sem a követség fönmaradt iratai között, sem egyéb forrásokban nem bukkantam a nyomára. Mindenesetre az időről időre befutó jelentések alapján a magyar külügy is érzékelhette az ehhez hasonló kisebb helyi ügyeknek nemcsak a növekvő fontosságát, hanem kezelésüknek időnkénti bizonytalanságait és esetlegességeit. Nem kizárt, hogy ezek közül éppenséggel a csehszlovák propaganda exeteri pengevillantása, nemkülönben Erdős hazafias magánakciója váltotta ki a nagyobb odafigyelést. A külügyminiszter ugyanis 1934. december 20-án körrendeletben írta elő a propagandaanyagokra vonatkozó protokollt. Attól kezdve a követségeken egy, a helyi viszonyokat ismerő tisztviselőnek gondosan át kellett tanulmányoznia a Magyarországról eljuttatott tájékoztató anyagokat, hogy az adott körülmények között milyen mértékben hasznosíthatók, illetve fölhasználhatók-e egyáltalán.⁵⁴

Erdóst a következő években már valóban manchesteri tanulmányai kötötték le. Röviddel azelőtt látogatott haza utoljára Angliából, hogy megnövekedtek a magyar határrevízió esélyei, amelynek a külhoni közvéleményt befolyásolni törekvő előcsatározásaiban akarva-akaratlanul egy aprócska részt vállalt. Azonban még szeptember elején sietve visszautazott. Erről negyvenöt év múlva úgy fogalmazott, hogy „reggel nem tetszettek a hírek, s este már útban” volt Anglia, majd Amerika felé – tíz

⁵⁴ 34.600/11 KÜM 1934. Londoni Követség iratai – MNL OL K 92 10. cs. 6. t. 78.

esztendőre.⁵⁵ Az utalásokból az derül ki, hogy a Csehszlovákia körüli feszültségek keltettek benne háborús balsejtelmeket. Ne feledjük el azt sem, hogy ekkorra már hatályba lépett az első zsidótörvény, ami már magában alapot adott a rossz közérzetnek. Emellett vélhetően olyan gyakorlati okok is indokolhatták a távozását, mint a hadköteles férfiak kiutazási tilalmának a közeli beállta, vagy a négy év múltán Nagy-Britanniával 1939 januárjától ismét visszaállítandó vízumkényszer.⁵⁶ A müncheni egyezmény híre már az Egyesült Államokban érte. Megérkezését követően, négy nappal az első bécsi döntés előtt még egy üdvözlőlapot küldött kedves tanárának, Fejér Lipótnak.⁵⁷ Semmi sem tántoríthatta el attól, hogy a matematikával foglalkozzék, azonban a távolból is igyekezett a kontinensen és idehaza maradt barátainak segíteni.⁵⁸ Amikor tíz évvel később ismét hazai földre lépett, Magyarország már túl volt nemcsak a revízió, hanem zsidó és nem zsidó polgárainak tömeges elhurcolásán, pusztulásán és ezzel együtt a maga második, elsőnél is súlyosabb Trianonján.

⁵⁵ SZERDAHELYI István: I. m. 16.

⁵⁶ BENCsik Péter: I. m. 58., 91.

⁵⁷ Az üdvözlés aláírói között Wigner Jenő is szerepel. Erdős Pál Fejér Lipótnak 1938. október 28. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltár 402. Fejér Lipót iratai e) Levelezés 4. doboz.

⁵⁸ A vele 1988-ban interjút készítő Alpár Lászlónak arra a megjegyzésére, hogy Erdős a háború dacára is folytatta a „matematizálást”, a válasz: „Igen. Engem ettől semmi sem tud eltéríteni azóta sem, ma sem.” ALPÁR László: I. m. 216. „Ha barátai és munkatársai közül bárkit valami komoly baj vagy csapás ért, E. P. azonnal telefonált, vigasztalta és segíteni próbált. De szemében a matematika oly magasan felette állt a köznapi dolgoknak, hogy néha egyszerűen képtelen volt ellenállni a kísértésnek.” PACH János: Két helyen egyszerre. *Világosság*, 1996/12. 71.

Erdős Pál és a londoni Magyar Követség levélváltása

1. levél

Erdős Pál a londoni Magyar Követségnek

Méltóságos Uraim!

Mint Exeterben⁵⁹ tanuló magyar diák kötelességemnek tartom Követségünk figyelmét a következőkre felhívni:

Egy Mr. Vuhika⁶⁰ nevű úr, a Cseh követség⁶¹ tagja, előadást tartott az itteni egyetemen a közép-európai problémákról. Beszédének tengelyét a revíziós kérdés magyarelles megvilágítása képezte. Az előadás utáni vitában ketten magyar diákok mindent megtettünk, hogy „érveit” megdöntsük, azonban lévén mindketten kezdők az angol nyelvben keveset tehattünk egy diplomata ellen. Nem volna-e lehetséges, hogy a Méltóságos Követség leküldene valakit, aki a magyar szempontot ismertetné? Félék, hogy ez a beszéd erősen befolyásolta az itteni közvéleményt.

Az egyik itteni tanár, Prof. W. Stanley Lewis⁶² nagy barátja Országunknak. Sokszor járt Budapesten, személyes jóismerőse Teleki grófnak⁶³ és alkalma volt, hogy Kormányzó Urunk Őfőméltóságával is megbeszélhesse problémáinkat. Ez a tanár

⁵⁹ Exeter városa Délnyugat-Anglia adminisztratív és gazdasági központja, Devon megye székhelye.

⁶⁰ Erdős bizonyára hallás alapján vetette papírra a nevet, leírva nem látta, ráadásul az angoltudása sem lehetett ekkoriban még tökéletes. Így a Mr. Václav Hyka az élőbeszédben a kereszt- és vezetéknev egybeesése során neki könnyen Vuhikának hangozhatott. Erdősre az őt ismerők egyébként is úgy emlékeztek, mint akinek a zenei hallása ugyancsak hagyott némi kívánnivalót maga után. Az angolt még idős korában is nagyon erős magyar akcentussal beszélte. PACH János: I. m. 76.

⁶¹ A Csehszlovák Köztársaság követsége, amelyet ekkortájt Jan Masaryk, a hivatalban lévő csehszlovák államelnök, Tomáš Masaryk fia vezetett.

⁶² Wilfred Stanley Lewis (1893–1947) geográfus, 1920-tól oktató az exeteri Southwest University College-ban. A nagy háborúban két gáztámadás következtében maradandó sérüléseket szenvedett, így a második világhégés során a Királyi Megfigyelő Szolgálathoz osztották be.

⁶³ Lásd az 51. lábjegyzetet.

újságokba is ír igazunk mellett⁶⁴ és biztosan tudom, hogy örömmel elvállalná, ha a Méltóságos Követség felkérné őt a magyar szempont ismertetésére.

Ha bármit határoznának is, a cím, melyhez itt fordulni lehet: Geographical Society of the University College of the South-West, Exeter, Devon.

Hazafias üdvözzettel

Erdős Pál bölcsészethallgató⁶⁵

Kézzel írt eredeti tisztázat. Dátum nélkül. Iktatószám: 2870/1934. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium K 92 10. cs. 1934–6–2870. sz. (445. p.)

2. levél

A londoni Magyar Követség válasza Erdős Pálnak 1934. november 23.

Erdős Pál egyetemi hallgató úrnak
Exeter

Megkaptam az Exeterben tartott előadás tárgyában írt sorait és nagyon köszönöm, hogy Vuhika úr tevékenységére felhívta a követség figyelmét.

Az a gondolat, hogy W. Stanley Lewis professzor úr útján próbáljuk meg ellensúlyozni a cseh előadás kedvezőtlen hatását, igen szerencsés. A követség azonban ismeretlenül nem kérheti fel a tanár urat arra, hogy előadást tartson, és különben is az angolok általában idegenkednek hivatalos helyekről kezdeményezett propagandától. Ezért azt tartanám a leghelyesebb megoldásnak, hogy Önök, mint az exeteri egyetem magyar hallgatói

⁶⁴ További kutatást igényelne Lewis Magyarországgal kapcsolatos tevékenységének a föltérképezése.

⁶⁵ A matematika és a természettudományos szakok szervezeti szempontból 1949-ig a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának részét képezték. Ekkor vált külön a Természettudományi Kar, amelynek keretei között a matematikusok képzés folytatódott.

próbálnák rávenni a professzor urat a magyar álláspontot ismerető előadás tartására. Ha a professzor úr közvetlenül fordulna a követséghez, természetesen a legnagyobb készséggel látnánk el olyan anyaggal, amely alapjául szolgálhatna egy előadásnak. Mindenesetre máris megküldöm a professzor úr részére Bethlen István gróf angliai előadásainak⁶⁶ könyvét, mely körvonalazza a magyar álláspontot a revízió kérdésében; szíveskedjék azt neki alkalomadtán átadni. A két kisebb füzet az Önök tájékoztatására szolgál s ezekből szívesen bocsátok több példányt is rendelkezésre, ha alkalom kínálkozik arra, hogy ezt eredményesen lehessen felhasználni.

A külföldön élő magyarok annyira szükséges összefogásáról tanúskodó szíves figyelmeztetéséért fogadja kérem a követség köszönetét.

követségi titkár (olvashatatlan aláírás)⁶⁷

(elküldve november 28-án)

Kézszel írt eredeti tisztázat. Iktatószám: 2828/3/1934. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium K 92 10. cs. 1934–6–2828. sz. (446-447. p.)

⁶⁶ „Bethlen 1933 novemberében, Angliában több előadást tartott rangos fórumokon, mint a Cambridge-i Egyetem népszövetségi uniója, a londoni Közel- és Közép-Keleti Társaság, a Nemzetközi Kapcsolatok Királyi Intézete és a Balkán Bizottság. Beszédei *The Treaty of Trianon and European Peace* („A trianoni szerződés és az európai béke”) címen a következő évben, Londonban, a Longmans, Green and Co. világcégnél, valamint ezzel párhuzamosan, Budapesten is megjelentek, *Bethlen István angliai előadásai* címmel.” Az egyik előadáson Robert William Seton-Watson is megjelent, ahol kisebb vita is kibontakozott közöttük. Ezt követően Seton-Watson egy hosszú pamfletben (*Treaty Revision and the Hungarian Frontiers*) tűzte tolla hegyére a magyar revizionizmust. Erre Horváth Jenő történész válaszolt volna, de a *The Slavonic (and East European) Review* – amelyben előzőleg Seton-Watson pamfletjének első változata megjelent – nem közölte az írását. FRANK Tibor: Magyarország a brit politikai gondolkodásban 1919–1945. *Limes*, 2008/2. 49.

⁶⁷ Nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy az aláírás Pallavicini Alfonz őrgróf „II. osztályú követségi tanácsosi címmel és jelleggel felruházott I. osztályú követségi titkár”-tól származik. *Külügyi Közlöny*, 1934/13. (december 15.) 71. A pesti felső tízezer szalonjaiban csak Fonónak becézett diplomata főúr 1926 áprilisától 1937. február 19-én bekövetkezett haláláig szolgált londoni állomáshelyén.

3. levél

Erdős Pál viszontválasza a londoni Magyar Követségnek, Exeter, december 8.

Mélyen Tisztelt Titkár Úr!

Megkaptam és köszönöm november 28-i csomagját és szíves sorait. A könyvet eljuttattam Lewis professzor úrhoz, akit egyben felkértem, hogy tartson egy előadást Trianonról. A professzor úrnak nem volt semmi ellenvetése, de mivel úgyis Londonba utazik, valamelyik nap fel fog menni a Követségre.⁶⁸

Ha a propaganda-nyomtatványunkból 5-6 példányt kaphatnék, azt hiszem, hasznosan tudnám elhelyezni.

Fogadja kérem hálás köszönetemet szíves figyelmükért.

Hazafias tisztelettel

híve

Erdős Pál

Kézzel írt eredeti tisztázat. Iktatószám nélkül. Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár, Külügyminisztérium K 92 10. cs. 1934–6–?. sz. (444. p.)

⁶⁸ A két világháború közötti londoni Magyar Követség Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött anyagában ennek megtörténetére utaló adatot nem találtam.